

Ανασκελές (ό) [Λαογραφ.]. Τό δόνομα τούτο φέρουν εἰς τὴν Κρήτην καὶ εἰς ἄλλας νῆσους (Κύθην καὶ ἀλλαχοῦ) δαιμόνιά τινα, τῶν δοπίων κύριον χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἐμφανίζουν τὴν νύκτα ὑπὸ μορφὴν ὄντων. Κατὰ τὰς παραδόσεις ὁ νυκτερινὸς δόσιος συγχάκις συναντᾶται ὃν δόσοντα νησύχως εἰς τὸ ἄκρον τῆς ὁδοῦ. "Ἄν τότε θελήσῃ νά τὸν καβαλλικεύσῃ, ὃ δύνος ἵσταται πειθήνος. 'Ἄλλα μετ' ὀλίγον ἀφοῦ προχωρήσῃ λόγῳ ἀρχίζει σιγά σιγά νά ψυχλώνῃ καὶ φθάνει τὸ ὑψός τῶν δένδρων καὶ πολλάκις καὶ τῶν φαραγγιῶν. Τότε ἔναν ὃ ἀνθρωπός σκεφθῇ καὶ κάμη τὸν σταυρὸν του καὶ παρακαλέσῃ τὴν Παναγίαν, ὃ δύνος ἔξαφανίζεται, αὐτὸς δὲ εὐρίσκεται εἰς τὴν προτέραν θέσιν μὲ τὸν ἕνα πόδα ὑψομένον, ὥπως ἡτο τὴν στιγμήν, κατὰ τὴν δόσιν ἐπρόκειτο νά καβαλλικεύσῃ. "Ἄν δύνως ὃ ἀνθρωπός ταραχθῇ καὶ δὲν ἔνθυμηται σκεφθῇ τὴν Παναγίαν, ὃ δύνος ἔξαφανίζεται, αὐτὸς δὲ εὐρίσκεται εἰς τὴν προτέραν θέσιν μὲ τὸν ἕνα πόδα ὑψομένον, ὥπως ἡτο τὴν στιγμήν, κατὰ τὴν δόσιν ἐπρόκειτο νά καβαλλικεύσῃ. "Ἄν δύνως ὃ ἀνθρωπός ταραχθῇ καὶ δὲν ἔνθυμηται σκεφθῇ τὴν Παναγίαν, τότε ἀφοῦ ὑψωθῇ ὃ δύνος ἔτι πολὺ δύναμις κάνεται, ὃ δὲ ἀνθρωπός καταπίπτων ἐκ μεγάλου ὑψούς φονεύεται ἢ παθὼν ἐκ τῆς δαιμονικῆς ἐπηρείας ἀποθνήσκει μετά τινα χρόνου. Δύναται δύνως ὃ ἀνθρωπός καὶ νά ὑποτάξῃ τὸν ἀνάσκελλαν χαράσσων ἐπὶ τῆς ὡμοπλάτης του πειριάλφων ἡ ἐμπτηγύνων εἰς τὰ δόσισθα του μαυρομάνικο μαχαίρων. "Ἐκτοτε ὃ ἀνάσκελλας γίνεται ὑποχείριος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὑπηρετει προθύμως καὶ εἰς τὰ βαρύτατα ἔχει, ἔως ὅτου εὑρεθῇ κάποιος, δοτεις ἐξ ἀπρονοτησίας νά ἔξαπλνται ἀνάσκελλα ἐν τῷ μέσω τῆς ὁδοῦ. "Ἐν Μυκόνῳ ἐπιχωριάζει ὃ τύπος ἀδιάσκελλος, ἐκ παρεμπολογίας πρὸς τὸ ἀδιάσκελλον (=διασκελίζω). Τὴν δρῦην ἐπιχωριάγων τοῦ ὄντος ὑπεριείνειν ὁ Χατζιδάκις Μεσσανικά καὶ Νέα ἐλληνικά Β' 813 καὶ ἐν Ἀθηναῖς ΚΔ' 27) σχετίσας αὐτὸν πρὸς τὸ ἀρχαῖον ὄντοςκελῆς, τοῦ ὄποιου θηλυκὸς τύπος φέρεται ὄντοςκελῆς μὲν παρὰ τῷ σχολιαστή τοῦ Ἀριστοφάνους (Ἐκκλησ. 1056), ὄντοςκελοῦ δὲ ἐν τῷ Μεσσανικῷ κειμένῳ τῆς Διατήκης τοῦ Σολομῶντος. "Ἄλλους τύπους, οἷον ὄντοςκελοῦ, ὄντοςκελέα, ὄντοςκελοῦς, ὄντοςκελῆς βλ. ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Ἐρρίκου Σιεφάρου.

Παρόμιους παραδόσεις περὶ τῆς ἐμφανίσεως ἵππων ἡ καὶ ὅντων διαβολικῶν, οἵτινες ἐμφανίζονται εἰς τὰς ὁδοὺς διὰ νὰ προσελκύσουν ἀναβάτας τοὺς ὄποιους κατόπιν καταχρημάτους, ἀπαντώνται εἰς ἄλλους λαύονς εὐρωπαϊκούς, ὅπως τοὺς Ἱταλούς καὶ τοὺς Γάλλους, ἔλλουν δὲ πιλανῶς πᾶσαι τὴν ἀρχήν των ἀπὸ παλαιοτάτων δοξασιῶν περὶ διομόρφων δαιμόνων. Τοιούτους δαιμόνους ὄντοςκεφάλους ενέρισκομεν ἡδη εἰς μικηναϊκὴν τοιχογραφίαν (Τοούντα Αἱ Μυκῆναι σ. 162 Εἰκ. Πίν. 5, 9) καθὼς καὶ εἰς τοιχογραφίαν τῆς Φαιστοῦ. Τὸ πρᾶγμα δὲν μεταβάλλεται, ἀν δυτεροῦ, ὡς ὑποθέτει ὁ Glotz (La civilisation égyptienne σ. 276 κ. ἐ.) διτὶ δὲν πρόκειται περὶ αὐτούσιων δαιμόνων, ἀλλὰ περὶ ἀνθρώπων μετημφιεσμένων, ὅπως ἐπιτέλεσσιν ἴερατην τελετὴν.

"Ἐκτὸς τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς παιαρχίους αὐτοὺς χρόνους ενόρισκομεν τὸν ὄντον ὡς ὄν δαιμονικῶν καὶ διὰ τοῦτο ὅδελυρον καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον. Οἱ Αἴγυπτοι, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλούταρχου (Ἴσις 30), «τὸν δονούν ὡν καθαρὸν ἀλλὰ δαιμονικὸν ἥγουνται ζῷον εἰναις ὡς ἥζων τοῦ Τυφῶνος καὶ διὰ τοῦτο ἔβδελυσσοντο καὶ τὴν φωνὴν αὐτοῦ καὶ ἀπέφευγον καὶ τὰς σάλπιγγας ἀκόμη διὰ τὴν ὅμοιότητα τοῦ ἥζουν αὐτῶν τὸν τῆς φωνῆς τοῦ δονού. Εἰς τινας δὲ ἔορτάς κατεκρήμινον καὶ δονούν «διὰ τὸ πυρρὸν γεγονέναι τὸν Τυφῶνα καὶ διώδη τὴν δψιν». Κατὰ δὲ τὸν Ἐπιφάνειον (Ἐπερθεσ. ΗΙΙ 12) καὶ τελεταῖς τῷ ὄντῳ «εἰς δομαὶ τοῦ Σῆθ διζεν τὸν Τυφῶνα» ἔτελον καὶ ὄντοςκεφάλους θεοὺς παρίσταντα.

Εἰς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, κατὰ τὴν πατριότητον τοῦ Gruppe (Griechische Mythologie σ. 797), ὃ δύνος, εἴτε ἐνεκα τὸν πυρρὸν χρώματος, εἴτε ἐνεκα τὸν ίθυφαλλικῶν αὐτοῦ ίδιοτήτον, καθύσοντος ὁ φαλλὸς προσωμούμενό τοδέ τὸ ἐν τῷ παραγωγῇ τοῦ πυρρὸν χρησμοποιούμενον τρύπανον, εἴτε ἐνεκα ἀλλον διαφόρων λόγων, ἐθεωρήθη ὡς

ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ πυρρὸς, δητος δὰ καὶ παρὰ τοῖς Αἴγυπτοις ἐσχετίσθη πρὸς τὸν θεὸν τῆς καταγίδος καὶ τῶν κεραυνῶν, τὸν Τυφῶνα. Παρὰ τοῖς Ἐλλήσιν ἐσχετίσθη πρὸς τὸν 'Ηφαιστον καὶ τὸν Διόνυσον, παρὰ δὲ τοῖς Ρωμαίοις πρὸς τὴν Ἐστίαν. "Ἐνεκα δὲ τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τοὺς θεοὺς τοῦ πυρρὸς καὶ τῶν καταγίδων ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ εἰς τὰς σχετικὰς μαγγανείας. Ελναι δὲ ἔξιον σημειώσεως, διτὶ καὶ οἱ Χριστιανοὶ τῶν πρώτων χρόνων κατηγορίθησαν ὡς λατρεύοντες τοῦ Μινιακούς (Minicius Felix 286, 7-9), ὃς τοῦτο λέγεται σημερον τὸν τερπνότατον τοῦ Τερπνοῦλιανοῦ (Apologet. c. 16 f.) καὶ γελοιογραφίαν τοῦ Χριστοῦ ἐγράψη μὲ τὴν ἐπιγραφὴν 'Deus Christianorum ὀνοματεῖς, φέροντος ὅτι δονού καὶ τὸν ἔτερον τῶν ποδῶν ὄντειον. Παρόμιοι κατηγόρουν οἱ Γνωστικοὶ τῶν Ἐβραίων, περὶ ἐμφανίσεως τοῦ θεοῦ των Τεχωβῶν ὑπὸ μορφὴν δονού (Gruppe, ἐνθ. ἀν. σ. 1603.).

"Ἐκτὸς τούτων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις διετερήθησαν καὶ οἱ ὄντομόρφοι δαίμονες, ἀν καὶ ἐξηνθρωπισμένοι, κατὰ τὸ σύνηθες, τὴν μορφὴν. Οὗτος ἐκτὸς τῶν Σειληνῶν, εἰκονιζομένων πολλάκις μὲ ὡτα δονού, ἡ "Ἐμπονσα ἐμυθολογεῖτο ὄντοςκελές, εἰς μεταγενεστέρας δ' ἐπωδάς καὶ ἡ παρομοίας πρὸς αὐτὴν φύσεων Γελλὴ ἀποκαλύπτει ὡς ἐν τῶν μυστικῶν ἀπτῆς ὄντομάτων, τὸ δονομα Βορδόρα, δὲ ἐστὶ νιμίονος (Allatii, De quoq[ue]ndam Graecorum op[er]ationibus σ. 129). Ωσαύτως ὁ παραφῶν τὰ πάντα Λουκιανός ἀναφέρει τὰς ὄντοςκελέας, γινακαὶ θαλασσίας, ἔχοντας «τὰ σκέλη οὐ γνωμάνων, ἀλλὰ δονούν πόλας». Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους δὲ τούτους χρόνους ἐκ συμφυμού πιθανῶς τῶν ὄντοςκελῶν πρὸς τὸν ἐποκεγναύσους, ἐπλάσθη καὶ ἡ ὄντοςκελάνη, τῆς δοτοίας καὶ εἰκόνες εὐρηγηταὶ εἰς φυσιδωτὸν τῆς Πραινέστου καὶ εἰς τὰς ἀνάγλυφον τοῦ Ἀθηναίας Βεζαντίνου Μουσείου, καὶ ἐκ ταύτης καὶ οἱ ὄντοςκελάνοι, τῶν δοτοίων πειριγραφὴν μᾶς δίδει ἡδη ὁ Αἴλιανδς (βλ. τὴν λ. ὄντοςκελάνυρος). Τούτους ἀπαντῶμεν κατόπιν ἐπανειλημένους εἰς τὰ βυζαντίνα συναξάφα, ὡς δοντα δαιμονικά, εἰς δὲ τὸν φυσιολόγον περιγράφονται καὶ ὡς δοντα φυσικά ὑπὸ τὸ ἐφθαμμένον δονομα ἐχεκένταυρον (Annuaire de l'Association pour l'encouragement des é. grecques 1873 σ. 289). Τὴν ηννουα δὲ τέλος τοῦ ὄντοςκελάνυρον εύοισκομεν ενιακον καὶ εἰς τὰς περὶ καλλικατζάρων παραδόσεις, οἵτινες πλάτονται ὑπὸ τὸν τοῦ λαοῦ ἐνιακον ὡς εμροτοῖς ἀνθρωποι καὶ μισοι γαίδουρια (Πολίτου, Παραδόσεις ἀρ. 634), τὴν δὲ τῆς ὄντοςκελίδος καὶ τῶν ὄντοςκελῶν εἰς τὰς περὶ νεραδῶν παραδόσεις, αἵτινες, μολονταὶ κατὰ τὰ ἀλλα μιθενούνται ὡραιοταταὶ, φέρονται τὸν ἔντειον. "Ἐπίσης καὶ διάβολος πολλάκις πλάτεται ὡς φέρων δονάς τοῦ πολέμου αὐτοῦ, ἐν δὲ τῆς ὄντοςκελίδος καὶ τῶν ὄντοςκελῶν εἰς τὰς περὶ νεραδῶν παραδόσεις, αἵτινες, μολονταὶ κατὰ τὰ ἀλλα μιθενούνται ὡραιοταταὶ, φέρονται τὸν ἔντειον. "Ἐπίσης καὶ διάβολος πολλάκις πλάτεται ὡς φέρων δονάς τοῦ πολέμου αὐτοῦ, ἐν δὲ τῆς ὄντοςκελίδος καὶ τῶν ὄντοςκελῶν εἰς τὰς περὶ νεραδῶν παραδόσεις, αἵτινες, μολονταὶ κατὰ τὰ ἀλλα μιθενούνται ὡραιοταταὶ, φέρονται τὸν ἔντειον. "Ἐπίσης καὶ διάβολος πολλάκις πλάτεται ὡς φέρων δονάς τοῦ πολέμου αὐτοῦ, ἐν δὲ τῆς ὄντοςκελίδος καὶ τῶν ὄντοςκελῶν εἰς τὰς περὶ νεραδῶν παραδόσεις, αἵτινες, μολονταὶ κατὰ τὰ ἀλλα μιθενούνται ὡραιοταταὶ, φέρονται τὸν ἔντειον.

"Ἐπί τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως στηριζεται καὶ διετράπελος μῆθος, καθ' ὃν ὁ διάβολος ίδων εἰς ἀλλήν σχολείον παιδία παιζοντα καὶ θελήσας νά βλάψῃ αὐτὰ μετεμορφώθη εἰς δονού καὶ προστήθη μὲ τὸν σκοπὸν νὰ καταχρημάτῃ δσα τυχὸν θηλον ἐπιβῇ ἐπὶ τῆς φαλέως του. 'Ἄλλα τὰ παιδία μετά τοσαύτης δομής ἐπέπεσαν ἐπ' αὐτοῦ, ἐν δὲ καὶ ἐνέτηξεν εἰς τὸν περικότον αὐτοῦ ράδον διά νά ἀναβῇ καὶ αὐτό, ἀφοῦ δὲν ενδιοικεν ἀλλού τόπον, ώστε ὁ διάβολος κακὸς κακῶς ἀπηλάγη.

"Ἐκ τῶν τοιούτων λοιπῶν περὶ διομόρφων καὶ ὄντοςκελῶν δαιμόνων μύθων, οἵτινες, ὡς εἰδομον, ἀνατρέχουσι μέχρι τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος, ἐλκουσι τὴν ἀρχήν των αἱ σημειώναι περὶ ὄντοςκελῶν καὶ δαιμονικῶν δονων παραδόσεις. Χαρακτηριστικά τῶν παραδόσεων τούτων ἐκτὸς τῆς μορφοῦ τοῦ δονού είναι καὶ τὸ φύλωμα, καθὼς καὶ οἱ σπινθῆρες. Δὲν γνωρίζομεν κατὰ πόσον αἱ ιδιότητες αἵτινες εφίσταντο καὶ εἰς παλαιότερους χρόνους. Τὸ στινθηροβόλημα μετά δοσα λέγει δι Ορρέπε περὶ τῆς πυρρόνδων δαιμονικῆς φύσεως τοῦ δονού. 'Ἐάν δύνως ψυχολογικώτερον εἶστασθωσι ταῦτα, ἀμφότερα φαίνονται ὡς μυθικα προϊόντα ἐφατικῶν ἀπιληπτικῶν καταστάσεων, δοτοία δὲν είναι ἀγνωστα εἰς τὴν μυθοπλαστικὴν τῶν παραδόσεων, ὡς παλαιότερον υπὸ τοῦ Λαϊστνερ καὶ τοῦ Roscher καὶ νῦν υπὸ τοῦ Ranke ἐδείχθη.

"Ἐκτὸς τοῦ ἀνωτέρω διομάτος οἱ ὄντοςκελάδες ἐν Κρήτη είναι γνωστοί καὶ υπὸ τὸ δονομα ζτζουπάδες (βλ. λ.). "Ἐν συγχρόνεως δὲ πρὸς τοὺς περὶ βρυκολάκων μύθους ἐμφανίζονται εἰς μερικας παραδόσεις καὶ υπὸ μορφὴν ἀσκοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Πλήν τῶν ἀνωτέρω μυημονευθέντων Ἕρων βλ. Πολίτου, Παραδόσεις ἀρ. 645-650, τοῦ αὐτοῦ, Τὰ δονάτων τῶν νεραδῶν καὶ ἀναστολῶν ἐλεκτροφορούσιοις δονεῖς, Ε' σ. 31, Στιλπτόνος Π. Κνηματίδου, 'Ἐλληνικὴ Λαογραφία Α' σ. 183.

ΣΤΙΛΠΤΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία

ανασκελάς, ο (Λαογρ.) στα βυζαντινά χρόνια ήταν επίσης γνωστός και ως «ονόσκελις» (θηλ.), «ονοσκελιτόν δαιμόνιον», «ονοσκελάς». ώστε στο Βυζαντιο πραγματοποιήθηκε η γλωσσική μετάβαση από τον αρχαίο στον νεοελληνικό τύπο.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανασκελά, που εμφανίζεται τις νυχτερινές ώρες στο ύπαιθρο, είναι η αυξομείωση του αναστήματός του, όταν κάποιος τον καβαλικεύει· γιατί συχνότατα παρουσιάζεται με τη μορφή γαιδουριού. Σύμφωνα με μια παλαιότερη παράδοση από την Κρήτη, «πολλές φορές, εκεία που πάει κιανείς τη νύχτα στο δρόμο, βρίσκει ένα γάιδαρο χελειό και βόσκεται στη μια μεριά της στράτας. Τότες α θελήσει να τόνε καβαλικέψει για να πάει μια ουλιά δρόμο καβαλάρης και ξεκουραστεί, εκείνος στένεται αναπαίμενος και τόνε καβαλικεύγει. Μα σε λίγη ώρα αρχίζει να ψηλώνει και να γίνεται ίσα με τα δεντρά, με τα φαράγγια, και του ανθρώπου του φαίνεται πως εσκαπούλαρενε τον τόπο που ήθελενε να σταθεί».

Αλλά και με άλλη μορφή μπορεί να εμφανιστεί ο ανασκελάς, έστω και σπανιότερα. Υπήρχε άλλωστε η πίστη ότι είναι ο διάβολος μεταμορφωμένος. Έται υπεισέρχονται και στοιχεία από θρησκευτικές παραδόσεις και δοξασίες και προπάντων το σημείο σταυρού, πού είναι ικανό να εξαφανίσει τον πειρακτικό και επικίνδυνον ανασκελά. Σε μια μανιάτικη παράδοση, ο άνθρωπος που βρέθηκε στην πλάτη του εκπληκτικά ανυψωμένου δαιμόνα (ο οποίος εμφανίστηκε με τη μορφή ψηλού άντρα) του πρότεινε να του επιτρέψει να κατεβεί, για να παλέψουν. Ο ανασκελάς δέχθηκε και ο άνθρωπος μπήκε σ' ένα αλώνι που βρισκόταν εκεί κοντά, έκανε τρεις φορές το σημείο του σταυρού και ετοιμάζοταν για το πάλεμα. Άλλα ο αντίπαλός του (που αποδείχθηκε πως ήταν ο διάβολος) δεν τόλμησε να μπει κι αυτός στο αλώνι («διότι εκεί αλωνίζεται ο σίτος, εξ ου κατασκευάζεται ο άρτος, ο κατά το Μυστήριον της Ευχαριστίας εις σώμα του Χριστού μετουσιούμενος», κατά τη λόγια διατύπωση του φιλόλογου που κατέγραψε τη λαϊκή παράδοση). Και όχι μόνο αυτό: με σταυροκόπημα ο ανασκελάς εξαφανίστηκε μέσα σε τρομερό κρότο και αφύσικη λάμψη.

Ο ανασκελάς, όπως σημειώθηκε, συσχετίζεται με την αρχαία «ονοσκελίδα», ένα ον εξίσου βλαπτικό και επιφόβο. Όπως γράφει ο Nilsson, «οι Έλληνες είχαν (...) φοβερά και τρομερά στοιχεία. Με τη Μορμώ οι ανότες παραμάνες συνήθιζαν να φοβερίζουν τα μικρά παιδιά. Ήταν και η Γελλώ, η Καρκώ, η Σύθαρη. Ο Αριστοφάνης αναφέρει την Εμπουσα, που μπορούσε να μεταμορφωθεί σε θηρίο, σκύλο, φίδι ή όμορφη γυναίκα. Της Ονοσκελίδας, πάλι, το ένα πόδι ήταν γαϊδουρινό. Αυτά τα τέρατα έπεφταν πάνω στούς ανθρώπους, ρουφούσαν το αίμα τους και έτρωγαν τα σπλάχνα τους». Το όνομα της αρχαίας «ονοσκελίδος», λοιπόν, περιγράφει τη σωματική ιδιορρυθμία της· εμφανιζόταν με ένα γαιδουρινό πόδι, κάτι που χαρακτηρίζει κάποτε τις νεοελληνικές νεράιδες (και ο Λουκιανός αναφέρει γυναίκες της θάλασσας που έχουν «τα σκέλη ού γυναικών, άλλ' άνου όπλας»), ενώ οι ανασκελάδες τής νεοελληνικής μυθολογίας είναι συνήθως, όπως είδαμε, εξολοκλήρου ονόμορφοι. Ο Νικόλαος Πολίτης κατέταξε μια παράδοση για νεράιδα, που το ένα της πόδι «είναι ωραίο ανθρωπινό, το άλλο γαιδουρινό», στην ομάδα των ανασκελάδων, προφανώς γιατί η νεράιδα αυτή παρουσίαζε το γνώρισμα της αυξομείωσης. «Οταν κοιμάται το νερό, ξαπλώνεται στη γούρουνα (γούρνα), κι αν κανένας τύχει και της ταράξει την ησυχία, γίνεται νερό τρεχούμενο· έπειτα ανεβαίνει στην καρυδιά ή τη συκιά, κάθεται στα κάτω κλαριά κι απλώνει τα πόδια της. Λίγο λίγο το γαιδουρινό πόδι μακραίνει πάρα πολύ και πάει ίσια κατά κείνον που της τάραξε την ησυχία, και καμιά φορά τον χτυπά και τον ρίχνει χάμω αναίσθητο».

Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ [III]

ΒΙΒΛΙΟΓΡ.: Ν.Γ. Πολίτου, Παραδόσεις, αρ. 645-650 / Του ίδιου «Τα ονόματα των νεράιδων και των ανασκελάδων», Λεξικογραφικόν Αρχείον της Μέσης και Νέας Ελληνικής, 5 (1918), σ. 17-32 / Λαογραφία, 5 (1915) σ. 637-8 / Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ. Α' 1, σ. 153 / Martin P. Nilsson, Ελληνική λαϊκή λατρεία, μετάφρ. Ι.Θ. Κακριδή (Η Θιβλιοθήκη του Φιλόλογου, αρ. 8), Αθήνα 1953, σ. 88.

Πάπυρος